

УДК 37(091)(477):364-3-787.26"18/19"

Полієнко Г. О., Міненко А. О.

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНІ ПРАКТИКИ У БЛАГОДІЙНИХ ЗАКЛАДАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано соціально-виховні практики благодійних закладів та ініціатив ХІХ – початку ХХ ст., визначено їх ефективність і роль у соціалізації нижчих верств населення. Визначено види допомоги в працевлаштуванні, вихованні соціальної і виробничої дисципліни, проведенні системної роботи серед людей з девіантною поведінкою, утвердженні здорового способу життя. Для висвітлення соціально-виховних ініціатив та їхньої дієвості використано матеріали благодійних ініціатив та закладів Чернігівської губернії.

Ключові слова: благодійність, соціальне виховання, соціалізація, нижчі верстви, благодійні заклади, притулки.

Соціально-економічні процеси останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., стрімкий розвиток ринкових відносин, призвели до різкого соціального розшарування населення. Збільшення кількості бідних і безробітних стало серйозною соціальною, економічною та психологічною проблемою. Масове безробіття, різке збільшення чисельності жебраків, людей з девіантною поведінкою гостро ставили питання соціалізації цієї частини населення. Неспроможність державних установ забезпечити виконання соціальних функцій сприяли утворенню широкої системи благодійних і громадських установ, які намагались заповнити цю прогалину в соціальній сфері. Однією з найважливіших форм і напрямків благодійності стає трудова допомога, яка мала не меті не лише відтворення робочої сили, а й передбачала соціальне виховання.

В сучасній історичній літературі широко висвітлюються різні форми благодійності, як церковної, так і світської, діяльність мережі відповідних закладів, їх регіональні особливості [10]. Благодійність відіграла суттєву роль у створенні та забезпеченні початкових навчальних закладів, сприяла розвитку освіти загалом [5]. Водночас на узбіччі наукового інтересу залишається педагогічна компонента благодійних установ і закладів, їхня роль у соціальному вихованні. Така місія благодійності висвітлена фрагментарно і потребує спеціальних досліджень. Вивчення й узагальнення цієї тематики дає можливість використати історичний досвід у вирішенні проблем соціалізації в сучасних умовах.

У цій статті здійснена спроба проаналізувати соціально-виховну діяльність благодійних закладів на матеріалах Чернігівської губернії ХІХ – початку ХХ ст., визначити її ефективність та роль у соціалізації нижчих верств населення. Предметом дослідження є процес розвитку форм і методів виховної роботи в діяльності благодійних товариств.

Слід зазначити, що, незважаючи на законодавче визначення виховних функцій благодійних закладів та установ – як світських, так і релігійних – важко говорити про наявність єдиної системи соціального виховання у цій сфері. Розмаїття благодійних ініціатив (приватних, громадських, церковних тощо) ускладнювало формування системної роботи з соціалізації знедоленої частини суспільства. Відтак доцільно стверджувати про соціально-виховні практики, які базувалися на принципі соціалізації.

У вказаний період європейський досвід соціалізації безробітних, жебраків та волоцюг мав дві основні форми. Перша передбачала створення благодійних та соціальних закладів, у яких передбачалося поєднання благодійності, надання виховання підопічним з метою залучення цієї частини населення до трудової діяльності. Друга мала на меті тримати декласовану масу під жорстким наглядом і контролем. Найбільш розповсюдженою формою таких організацій стали робітні дома в Англії. Водночас вже в перших статутах про організацію соціальної допомоги передбачались виховні заходи, які мали на меті виховання працелюбності у дітей, чиї батьки жебракували.

В епоху індустріальної революції проблема соціалізації набуває особливої актуальності і старі репресивні заходи проти безробітних викликають гостру критику з боку громадськості. У цей період пропонуються різні проекти залучення цієї частини суспільства до професійної та трудової діяльності, від радикального перетворення наявних умов праці та соціального устрою до традиційних форм християнської благодійності. Так, на думку Р. Оуена, нова раціонально побудована система соціально-політичного устрою мала забезпечити «правильне виховання» і «щастя людини» [7, с. 145–146]. Сам він спробував реалізувати цю ідею шляхом створення кооперативів, метою яких була не лише ефективна підприємницька діяльність, а й виховання працелюбності, соціалізація безробітних. Виховний аспект

благодійних ініціатив знайшов свій прояв у створенні в низці міст Європи розгалуженої мережі спеціальних навчальних закладів для навчання бідних дітей, притулків для сиріт.

Досвід соціального виховання у європейських країнах широко використовувався в публіцистиці останньої третини XIX – початку XX століття [1]. Прихильником ідеї поєднання благодійності, трудової допомоги і соціального виховання був відомий історик, педагог і громадський діяч В. Герье. Дослідивши практику організації соціальної допомоги у європейських країнах, він звернув особливу увагу на необхідність посилення соціально-педагогічних функцій благодійних закладів та закладів трудової допомоги. Вчений вбачав у благодійних ініціативах не лише можливість надання матеріальної підтримки збіднілим, а, перш за все, соціалізацію населення, котре опинилося за межею офіційного суспільства. У світських закладах соціально-виховний компонент має представляти раціонально організовану систему підтримки бідних у поєднанні з християнськими цінностями, турботою про ближнього. Соціальне виховання за такого підходу мало два аспекти. Моральне вдосконалення стосувалось не лише тих, хто одержував допомогу, а й тих, хто її надавав. Таким чином матеріальна допомога набувала високої християнської цінності і виховного значення. Автор відзначав, що трудова допомога – це не тільки благодійність, а й соціальна політика, навчання та виховання.

Найбільш ефективними закладами, у яких можливе поєднання трудової, благодійної допомоги і соціального виховання, В. Герье та більшість громадських діячів вбачали у Будинках Працелюбності, які в кінці XIX – на початку XX століття набули поширення і популярності в містах. Слід зазначити, що згідно законодавства початку XIX століття створення таких будинків мало на меті не лише надання матеріальної підтримки, а й виховання з урахуванням станової приналежності неповнолітніх і дорослих безробітних. У Будинках передбачалося виховувати дітей у дусі працелюбності, навчали грамоти, катехізису, при цьому заборонялися тілесні покарання [9]. Указ імператора від 25 жовтня 1829 року затвердив статутні положення першого Будинку Працелюбності. Поряд із статтями, які визначали функціонування, порядок організації таких закладів, указ прописував виконання виховних функцій: підготовка до праці, надання такого рівня майстерності, котрий надалі дозволяв влаштуватися на роботу й організувати своє життя відповідно до християнських норм [8]. Перш за все, опікою мали охопити малолітніх дітей, які через різні обставини не мали батьківської опіки, або належали до категорії злочинців. Ключову роль тут було відведено професійній підготовці бідних і неблагополучних дітей.

На кінець XIX століття створення Будинків Працелюбності набуває широкого розмаху. В 1895 році було відкрито Піклування про Будинки Працелюбності, на які покладалася організація трудової допомоги. Функціонування спеціального органу опіки забезпечило створення системної роботи, надання трудової допомоги і виховання у закладах Працелюбності. Відповідний комітет почав функціонувати у Чернігові й було розпочато будівництво нового Будинку Працелюбності з чайною, бібліотекою, залом для проведення масових виховних заходів [10, с. 228–229].

6 грудня 1894 року, в присутності міської влади та духовенства, відбулося урочисте відкриття Будинку Працелюбства та оголошені умови прийому до нього. Відбувся концерт, всі кошти від якого були перераховані на рахунок новоствореного благодійного закладу. Дружина губернатора А.О. Андрієвська допомагала закладу матеріально, кошти збирались на різноманітних благодійних заходах. Міський голова Чернігова О. Хижняков разом з дружиною були дійсними членами Чернігівського благодійного товариства, яке опікувалося чернігівським дитячим притулком. Патронат високих чиновників над благодійними закладами відіграв важливу роль у матеріальному забезпеченні та підтримці цих закладів.

Будинки Працелюбності мали не лише займатися пошуками місць працевлаштування своїх підопічних, а й готувати їх до певної професії. Поряд із традиційною благодійною допомогою пропонувалося влаштувати громадські роботи, у майстернях працювали ті, хто мав кваліфікацію, а також залучали до навчання тих, хто мав пройти відповідну підготовку і знайти собі роботу. Найбільш розповсюдженими були такі види трудової діяльності, як виконання швейних, столярних, слюсарних, кравецьких, ткацьких робіт.

Допомога в працевлаштуванні осіб розглядалась як превентивний і один з найбільш ефективних видів соціалізації та трудової допомоги, спрямованої на запобігання впадінню в злидні працездатних осіб. Виховна функція мала за мету вивчення професійних здібностей людини, її моральних якостей, спілкування наставника з безробітним або жебраком, у процесі якого здійснювалася соціалізація особистості.

На перший план у Будинках Працелюбності виступає виховання соціальної і виробничої дисципліни. Культивування цих якостей обумовлювалось частими випадками розорення дрібних власників, у першу чергу селян, через що значна частина його була позбавлена традиційних механізмів соціального контролю та виховання, які забезпечували церковні парафії, сільські громади, цехи. Крім того, перехід до машинного виробництва, стандартизація праці потребували відповідної поведінки на підприємствах, точності і відповідальності, слухняності, виконання відповідних інструкцій та настанов,

які передбачала індустріальна система виробництва. Одним із засобів такого виховання було дотримання правил та умов поведінки перебування у благоїдних закладах. За дотриманням правил мали стежити наглядачі та адміністрація, а також майстри, які наймалися для виробничого навчання.

Особливу увагу благоїдні заклади та автори праць, присвячених трудовому та соціальному вихованню, звертали на необхідність проведення системної роботи серед людей, які наслідували різні форми девіантної поведінки. Зокрема, однією з найскладніших проблем у кінці XIX – на початку XX ст. стає поширення пияцтва та алкоголізму. До її вирішення залучались не лише світські, а й церковні благоїдні та громадські організації. В Будинках Працелюбності та інших благоїдних закладах намагались запропонувати різні форми виховного впливу на підопічних, зокрема, впроваджувались певні альтернативи проведення дозвілля. Широкого розповсюдження набуває заснування чайних, бібліотек-читалень, проведення народних гулянь, тощо [3, 12].

Значну роль церковна благоїдність відводила моральному вихованню, проведенню системної виховної роботи шляхом спеціальних проповідей і бесід. Ще одним із засобів виховання вважалося залучення віруючих до гурткової роботи за інтересами під керівництвом священників та благочестивих віруючих. Пропонувалось створювати гуртки любителів співів, рукоділля, різьблення тощо, організувати паломництва до святих місць, у тому числі й з метою зцілення від захворювань, пов'язаних із вживанням алкогольних напоїв. Для посилення дієвості виховної роботи церква розглядала утвердження здорового способу життя як важливий елемент очищення від гріха. Через традиційно сильний авторитет церкви громадські організації у XIX ст. широко використовували релігійні методи виховання та роботу священників у реалізації благоїдних ініціатив. Також духівництво активно залучалося до виховної роботи у Будинках Працелюбності, реалізуючи накопичений церквою багатовіковий досвід морального виховання, шляхом проведення спеціальних проповідей та бесід. На шпальтах місцевих церковних видань досить широко висвітлювалась участь чернігівського духовенства у з'їздах практичних діячів у боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом, їхні виступи та думки, що стосувалися викорінення причин цього явища [6].

У громадських благоїдних організаціях значна увага приділялась вихованню неповнолітніх, мета якого полягала у наданні їм певної професії і працевлаштування. Складність цієї роботи полягала в тому, що діти із малозабезпечених сімей та жебраків попадали в систему маргінальних субкультур, які перебували поза офіційним суспільством і з великою ймовірністю могли потрапити згодом на «соціальне дно» суспільства. З початком Першої світової війни чернігівською єпархією було розпочато роботу зі створення землеробних притулків для дітей, батьки яких отримали тяжкі поранення на війні [2].

Активна робота з соціально-релігійного виховання була поширеною у церковних благоїдних закладах, до яких належали парафіяльні та монастирські притулки, ремісничі та недільні школи, культурно-освітні установи, профільні навчальні заклади. На відміну від світської благоїдності, виховання в релігійно-конфесійній сфері набуло більш системного характеру з чітко визначеними цілями та завданнями. Переважна більшість виховних ініціатив відбувалась у межах офіційної церковної доктрини. Водночас ідея соціально-релігійного виховання у поєднанні з благоїдністю знаходила свій прояв у створенні релігійних братств, які мали свою специфіку. Найбільш унікальним було Хрестовоздвиженське трудове братство, мета якого полягала у вихованні дітей та молоді до праці. Його утворення пов'язано із заснованою у 1885 р. сільськогосподарською школою для хлопчиків, та згодом у 1891 р. організованою жіночою Преображенською школою [12].

Утворені в хуторі Воздвиженську зусиллями видатного нашого земляка М. Неплюєва, ці школи користувалися великою популярністю серед селян. 1889 року відбувся перший випуск школи, і троє із шести випускників не захотіли розпрощатися зі школою та організували трудове братство. В 1893 р. у Воздвиженську було споруджено й освячено храм на честь Воздвиження Хреста Господнього. Ця трудова артіль перебувала у віданні єпархіального керівництва, єпископ був її покровителем, хоч офіційна влада досить насторожено відносилась до цього феноменального утворення.

М. Неплюєв мав право призначати вчителями у братських школах своїх вихованців. Члени цього братства поділялися на три розряди: повноправні браття, прийомні та змагальники. Члени братства становили собою робочу артіль, братство визнавалося юридичною особою, мало свої капітали. У разі, коли браття самі покидали братство, їм видавали частину майна та зароблених прибутків згідно їх внеску та праці [11, с. 883]. Система виховання мала на меті гармонійний розвиток фізичної та моральної складових людини.

Створення комунітарної громади, з одного боку, було унікальним явищем, а з іншого – утворювалися інші подібні спільноти у вигляді землеробських колоній та об'єднань, в яких людина отримувала не лише тимчасову або постійну роботу, а й отримувала соціально-виховну опіку. Важливим елементом виховання в таких утвореннях ставав принцип «самоокупності», що сприяло формуванню навичок і вмінь самостійного забезпечення людини за ринкових умов. Слід зазначити, що церква, на відміну від світської благоїдності, змогла організувати більш системну роботу з соціального виховання, зокрема дітей та підлітків. Щоб реалізувати це завдання чернігівська єпархія розгорнула підготовку вчителів церковно-парафіяльних шкіл до сільськогосподарської роботи та трудового виховання.

Таким чином, у вказаний період спостерігається тенденція до посилення виховного компоненту в системі благодійності. Разом з тим найбільш системного характеру соціально-виховна робота набула у церковно-релігійних благодійних закладах. Важливою складовою вона стає також у Будинках Працелюбності. У більшості благодійних закладів та установ мали місце соціально-виховні ініціативи, які створювали підґрунтя для проведення системної роботи з соціалізації нижчих верств населення.

Використані джерела

1. Герье В. И. О способах помощи безработным. – СПб., 1898. – С. 9; *Він же*. Записка об историческом развитии способов призрения в иностранных государствах. – СПб., 1897; Дмитриев М. Н. Дома трудолюбия / М. Н. Дмитриев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. – 264 с.; Кони А. Ф. Задачи трудовой помощи. – СПб., 1897.
2. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області) – Ф. 230. Правление Черниговского общества земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних преступников. – Оп. 1, Спр. 32. Циркуляры гласного управления местами заключения о порядке наказания воспитанников исправительных заведений; ..., 1917. – 66 арк.
3. Красногорский Д. Открытие Феодосиевского Общества трезвости при Разрыговском Свято-Покровском женском монастыре / Мглинского уезда / Д. Красногорский // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям (*далі* – ЧЕИ). – 1910. – № 11. – С. 408–417.
4. Кресто-Воздвиженское трудовое братство // Прибавления к ЧЕИ. – 1894. – № 23. – С. 883–888.
5. Нарадько А. Благодійність у розвитку початкових та середніх навчальних закладів Київського навчального округу (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», 2016. – Випуск 25. – С. 60–64.; *Він же*. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Нарадько. – Запоріжжя. – 2003. – 18 с.
6. Несколько слов о «Доме трудолюбия» // Прибавление к ЧЕИ. – 1895. – № 3. – С. 87–90; Устав Феодосиевского Общества Трезвости при Троицко-Покровском Женском монастыре с. Розрытого Мглинского уезда // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 11. – С. 417–421.
7. Оуэн Р. Избранные сочинения. Т.2 / Под ред. В. П. Волгина. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 352 с.
8. ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи): Собрание второе. – Т. IV. – СПб, 1830. – С. 740–750.
9. Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Т. 5. – М., 1987. – С. 225, 259–266, 232; (дано по кн.: *Басов Н. Ф.* Практикум по истории социальной работы в России. – М., 1999. – С. 48–50); Свод законов Российской империи: Устав о общественном призрении. Т. 73. – СПб., 1892.
10. Самохіна Н. Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть (за матеріалами «Черниговских губернских ведомостей») // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. / Н. Самохіна. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 216–213.
11. Ткаченко В. В. Неплюев Микола Миколайович та Хрестовоздвиженське трудове братство [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: МО / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.
12. Торжество трезвости // Прибавления к ЧЕИ. – 1909. – № 11. – С. 432–433.

Полиенко Г. А., Миненок А. А.

СОЦИАЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ В БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье проанализированы социально-воспитательные практики благотворительных учреждений и инициатив XIX – начала XX в., определены их эффективность и роль в социализации низших слоев населения. Определены виды помощи в трудоустройстве, воспитании социальной и производственной дисциплины, проведении системной работы среди людей с девиантным поведением, утверждению здорового образа жизни. Для освещения социально-воспитательных инициатив и их действительности использованы материалы благотворительных инициатив и учреждений Черниговской губернии.

Ключевые слова: *благотворительность, социальное воспитание, социализация, низшие слои, благотворительные заведения, приюты.*

Polienko H. O., Minenok A. O.

**CHARITABLE ORGANIZATIONS
AND THEIR SOCIAL AND EDUCATIONAL PRACTICES
IN THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES**

Despite the legislative definition for the educational functions of charitable, secular and religious, they have not created a unified system of social education in the XIX – XX centuries. The diversity of charity initiatives (private, public, church, etc.) hindered systematic work on socializing the lower part of society. At that time, European experience of socializing the unemployed, the poor and the truce had two main forms. The first provided for the creation of charitable and social institutions, which brought charity and education together to involve this part of population in work. The second aimed at keeping the declassed mass under tight control and supervision. The first charters on launching social aid in our country had educational measures aimed at teaching beggars' children to work hard.

The most effective institutions that might combine labor and charity aid, social education by W. Hurrier, most public figures saw in the Buildings of Labor, which became popular in late XIX and early XX centuries in big cities. These institutions had not only to provide material support to the impoverished, but also, to socialize the population, which was beyond the bounds of official society.

The assistance in employment was considered as a preventive and one of the most effective types of socialization and labor assistance aimed at preventing poverty among unemployed. Educational function was aimed at studying the person's professional abilities, their moral qualities, mentor's and unemployed / beggar communication in the process of a person's socialization. Social and industrial discipline was proclaimed of paramount importance in the Buildings of Labor because transition to machine production and standardization of labor required strong discipline, accuracy and responsibility, following the instructions and guidelines. One of such educational means was the observance of rules and behavioral patterns of charitable institutions.

Special attention was focused on the people with deviant behavior. A serious problem was caused by the spread of alcohol abuse among population. Not only secular, but also church charity and community organizations were involved in the solution of this problem. Institutions similar to Buildings of Labor, guardianship and other charitable institutions, tried to offer various forms of educational influence on wards. Alternative leisure activities were offered, such as: tea parties, reading rooms, folk festivals etc. Public organizations also used religious methods of education, and the work of priests in implementation of charitable initiatives. The clergy were involved in the educational work of charitable institutions in various forms, realizing the accumulated centuries-old experience of moral education through special sermons and talks. At the beginning of the XX century, the idea of social and religious education in conjunction with charity was realized by creation of religious fraternities. The most unique of them was the Krestovozdvizhensky labor fraternity in Chernihiv region. This communitarian community existed as an agricultural association, where people received not only temporary or permanent employment but also social and educational care.

Key words: *charity, social education, socialization, lower strata, charitable institutions, shelters*

Стаття надійшла до редакції 29.11.2018.